

MUHAMED ŽDRALOVIĆ

Zagreb

BILJEŠKE U ORIJENTALNIM RUKOPISIMA *

Kratice:

- DK Dâr al-kutub (Egipatska Nacionalna biblioteka u Āairu)
DOB Kasim Dobrača: Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa -- Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo 1963–1979, I-II
GHB Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu
OIS Orijentalni institut u Sarajevu
OZJA Orijentalna zbirka Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu
PHF Orijentalna zbirka Provincijalata Hercegovaačkih franjevaca u Mostaru
UBK Biblioteka Kairskog univerziteta u Kairu

Pod orijentalnim rukopisima podrazumijevamo rukom pisane knjige arapskim pismom. Svojom kompleksnošću one orijentalistima, povjesničarima, stručnjacima za arapsku paleografiju, kaligrafiju i primijenjene umjetnosti predstavljaju prvorazredne predmete istraživanja. Općenito gledano, te knjige-rukopise možemo, obzirom na njihovu tekstualnu sadržinu, podijeliti u četiri kategorije: rukopisi djela; rukopisi zbornici djela; rukopisi bilježnice i rukopisi dokumenta.

U ovom radu pažnju ćemo posvetiti kompleksu tekstualnog dijela u prvim dvjema kategorijama rukopisa. Za potpuno sagledavanje sadržine tekstova u orijentalnim rukopisima potrebno je obratiti pažnju i na tekst bilješki. Poznata je činjenica da u rukopisima pored teksta djela mogu postojati bilješke kojima, pri deskripciji rukopisa, naročito savjesni istraživači i sastavljači kataloga daju posebno mjesto. To je sasvim razumljivo, ako se ima u vidu da te

---

* Doradeno i za posebno objavljivanje prilagođeno četvrto poglavlje doktorske disertacije »Prepisivači orijentalnih rukopisa s tla Jugoslavije i njihova djela u Orijentalnoj zbirci Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu« odbranjene na Filološkom fakultetu u Beogradu 1980. godine. Naslov rada je redakcijski.

bilješke upućuju na druga djela i daju niz zanimljivih informacija koje ne moraju biti isključivo vezane uz tekst djela i autora djela. Osim toga, nastanak bilješki nije uvijek vremenski vezan za nastanak teksta prijepisa djela. Dodamo li ovome da u vrijeme nastanka bilješki u rukopisima nije bilo dnevnog tiska, a da su one sadržavale i razne obavijesti i poruke, onda ih možemo smatrati svojevrsnim vidom pismene komunikacije među ljudima do čijih je ruku rukopis dolazio.

Ovdje ćemo ukazati na vrste bilješki u rukopisima, naročito na bilješke koje su u vezi s tekstem djela, autorom djela i prepisivačem. Prije svega, neophodno je ukazati na činjenicu da su bilješke, pored prepisivača, upisivali i vlasnici i čitaoci djela. Sadržina bilješki često otkriva njenog autora. Neki su vlasnici stavljali svoj potpis i žig, a ponekad i datume rođenja ili smrti članova obitelji. Unosili su i sadržaje koji nisu morali biti u vezi s autorom ili djelom, ali su zanimljivi za proučavanje običaja i folkloru sredine iz koje potječe autor bilješke. Ne isključuje se mogućnost da su prepisivači, vlasnici i čitaoci mogli upisivati bilješke najrazličitijih sadržaja. Mi ćemo ovdje slobodnije pretpostaviti da je bilješke, koje se sadržinom odnose na djelo, autora i prepisivača, unosio sam prepisivač, jer je on u većini slučajeva bio i prvi vlasnik rukopisa.

Teško je načiniti pravu podjelu bilješki u kojoj se ne bi prepletala njihova sadržina. Stoga smatramo da bi podjela bilješki bila najilustrativnija i najrealnija ako bi se izvršila prema njihovom mjestu u rukopisu. Bilješke zato ovdje dijelimo na: bilješke prije teksta, bilješke uz tekst djela i bilješke iza teksta djela.

1. BILJEŠKE PRIJE TEKSTA DJELA

Pošto su zaštitni listovi rukopisa pri povezivanju najčešće ostavljeni prazni, bivali su tokom vremena popunjavani raznim bilješkama. Iz tih bilješki, između ostalog, moguće je sagledati povijest rukopisa, tj. njegovo kretanje od datuma prijepisa do naših dana. Do podataka o kretanju rukopisa dolazimo uvidom u tekst žigova i potpisa vlasnika. Na taj se način možemo upoznati i s imenima vlasnika biblioteka. Da se uvidom u žigove i potpise vlasnika rukopisa može dobiti slika o brojnosti biblioteka, kako privatnih tako i institucionalnih, vakufskih, lijepo ilustrira drugi svezak Dobračinog kataloga.¹⁾ Premda Dobrača na ovom mjestu donosi samo popis vakifa, tj. zavještača, jasno se vidi da su na tlu Bosne i Hercegovine postojale brojne biblioteke. Iz potpisa vlasnika može se utvrditi kakav je put rukopis prešao od nastanka do dana izučavanja, kako je prelazio u vlasništvo bilo kupovinom, darovanjem ili nasljeđivanjem.

Prepisivačeve bilješke prije teksta djela su česte ukoliko je on pisao za svoje potrebe. One su mu mogle služiti kao podsjetnik. Inače, njihova raznovrsnost u sadržajnom smislu je veća ukoliko su imale cilj da ukažu na sadržaj djela, citate i podatke o autoru djela. U daljnjem tekstu govorit ćemo o prepisivačevim bilješkama ispred teksta djela koje se mogu odnositi na

¹⁾ Kasim Dobrača: *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, sv. II, Sarajevo 1979, str. 145–147.

sadržaj djela, naslov i ime autora djela, potpis prepisivača, popis kratica koje se nalaze u tekstu djela i izvode iz drugih djela, stihove, mudre izreke i savjete.

Sadržaj djela kakav je uobičajen u suvremenoj literaturi ne susrećemo u orijentalnim rukopisima. To, međutim, ne znači da autor nije donosio sadržaj svog djela. On je to, naime, najčešće činio u sklopu teksta djela. Većina je djela u ovim rukopisima pisana po određenom šablonu. Sadržaj je po tome šablonu dolazio odmah iza uvodnih riječi. U tom dijelu teksta autor je označavao što koje poglavlje sadrži. Međutim, sva djela, na primjer rječnici i većina djela u stihu, nisu imala u uvodnom dijelu teksta sadržaje. Prepisivač je, a nekad i vlasnik, radi lakšeg upoznavanja s djelom na prvim slobodnim listovima ispisivao sadržaj djela. Sudeći po većini rukopisa, sadržaj djela, ukoliko postoji ispred teksta djela, donošen je na jedan od tri načina:

- sadržaj s naznakom lista na kojem se poglavlje nalazi,
- sadržaj bez naznake lista i
- sadržaj s drugom vrstom naznake.

Sadržaj teksta djela s naznakom lista od kojeg počinje poglavlje ili tekstualna cjelina upisivali su uglavnom prepisivači djela ili vlasnici rukopisa. Nismo uočili da su to redovito činili autori, pa prema tome možemo smatrati da su sastavljači sadržaja u većini slučajeva prepisivači djela ili vlasnici rukopisa. Kao ilustracija za to mogu poslužiti autograf i prijepis Šejh Jujinog djela »Tawđih tahdīb al-mantiq wa'l-kalâm« (autograf se nalazi u OIS br. 4668, a prijepis u OZJA br. 412). U rukopisu autografa je neidentificirani vlasnik počeo sastavljati sadržaj djela, ali ga nije dovršio. Međutim, u prijepisu Ahmeda b. Husejna Mostarca sadržaj djela, prepisanog s autografa, je kompletan i uredno su označene stranice na kojima se nalaze pojedina poglavlja ili potpoglavlja.

Naravno, ne može se tvrditi da je svaki prepisivač sam ujedno i sastavljač sadržaja djela jer su, što je prirodno, prepisivači mogli prepisati sadržaj iz drugih prijepisa, tj. od drugih prepisivača, s tim što su sami stavljali brojeve listova poglavlja ili potpoglavlja.

Da bi se uštedilo u prostoru, prepisivači su najčešće izvlačili mreže linijama pa su u praznom prostoru upisivali poglavlje ili potpoglavlje, a ispod teksta bi stavljali broj (stranice) lista na kojem se dotični tekst nalazi.

Derviš, sin Džafera, Solaković iz Mostara, naglašava u bilješci u dogmatskom obredoslovnom djelu »*Durr-i yekta*« da je sadržaj djela raden prema proračunu stranica, pa kaže: »Fihrist hâdâ 'l-kitâb bi ḥasâb aṣ-ṣaḥâ'if« (OZJA br. 1324, L. 1b).

Spomenut ćemo imena nekolicine prepisivača koji su u sadržaju upisivali i broj stranice na kojima se nalazi određeni tekst:

Mustafa Naimizade iz Mostara, u trećem tomu prijevoda »*Šâhname*« na turski jezik (OZJA br. 40, knj. III, L. 1b–3b);

Fejzulah hodža, čehaja u Bihačkoj tvrđavi, u djelu »*Zubda al-wâ'izin*« (OZJA 340, L. 2b–3a);

Mustafa Banjalučanin u djelu »Naġât al-muttaqîn« (OZJA br. 395, L. 1b–4a);

Kadija Ali, sin Muhamedov, u »Zborniku fetvi« (OZJA 542, L. 1b–4a);

Omer Nevabadi u djelu »Šarḥ Tuḥfat al-mulûk« (OZJA 1161, L. 1b–2a);

Kadija Husejn Ćurčić, Sarajlija, u »Zborniku fetvi«. Sadržaj nije potpun jer nedostaje jedan list. (OZJA 1264, L. 1b–3a);

Derviš Džafer Solak(ović) u djelu »Al-Fawâ'id aḍ-Ḍiyâ'iyya« (OZJA 1201, L. 1b–2a);

Mustafa Zirai, Mostarac, u prijevodu na turski poznatog djela »Al-Wiqâya« (OZJA 1453, L. 2b) i dr.

Sadržaje su naknadno mogli unositi i vlasnici rukopisa. To je na primjer učinio zbornički muftija Muhibi ispred djela »Al-Idâh«, komentar na »Ma-qâmât« od Haririja (OZJA br. 573).

Sadržaj djela, bez oznake na kojem se listu nalazi pojedino poglavlje, susrećemo u prijepisu djela iz sintakse arapskog jezika od Saliha Gulizade (iz Mostara) – (OZJA br. 1567, L. 6a–18b).

Treći način upisivanja sadržaja teksta djela evidentan je u biografskim djelima. U djelu »Futûḥ al-mušâhidîn li tarvîḥ ḳulûb al-muġâhidîn« od Lamî'ija (OZJA br. 453), prepisivač, po svoj prilici čuveni sarajevski derviš, pjesnik i epigrafičar Muhamed Mejli, nije označavao broj stranice, već redni broj biografije u djelu. Prepisivač je na dva načina označavao biografije: brojem i slovima. Tako je, na primjer, petnaestu biografiju označio brojem 15 i slovima y i h.

Naslov djela i ime autora – U većini prozih djela u uvodnim redovima, nakon invokacije, stoji fraza: »ammâ ba'd« ili »wa (fa) ba'd« (*a potom*) iza koje stoji ime autora djela, a nakon upoznavanja čitaoca s predmetom djela, autor ističe naslov nakon fraze »wa (fa) sammaytuh« ili »wa (fa) summiya« (*nazvao sam ga* ili *nazvano je*) dolazio je naslov djela. Takav je način označavanja imena autora i naslova djela donekle uticao na prepisivače da nisu ni osjećali potrebu ni neophodnost upisivanja naslova djela i imena njegovog autora, pa zato to nisu činili ni ispred teksta djela u kojima se u uvodu ne spominju ni autor ni naslov-djela. Ovakva pojava nekada predstavlja veliki problem istraživaču literature i sastavljaču kataloga za identifikaciju naslova i imena autora.

Neki su prepisivači, bez obzira da li se u uvodnom dijelu teksta spominju naslov i ime autora, sami, ispred teksta djela, zapisivali svoju varijantu naslova, a nekad i ime autora. Pri sastavljanju kataloga treba ih obavezno unijeti kod opisa rukopisa. Ovdje ćemo navesti nekoliko varijanti naslova djela u rukopisima i u literaturi:

Prepisivač Jujo je napisao naslov »Kitâb at-Talwîḥ fî šarḥ at-tawḏîḥ« (DOB 866), a djelo u literaturi ima naslov »At-Talwîḥ fî kašf ḥaqâ'iq at-taḥqîq.«²⁾

²⁾ Carl Brockelmann: *Geschichte der arabischen Litteratur*, Leiden 1938, Supplementband II, str. 300

Prepisivač softa Ahmed iz Mostara zapisao je naslov »Šerḥ-i Cezerî« (OZJA br. 1608, L. 1a), a u literaturi ovo djelo ima naslov »Šarḥ al-Muḩaddima al-ġazariyya fî at-taġwîd.«³⁾ Ovo ne znači da su prepisivači redovito pisali posebne varijante naslova. Naprotiv, njihovi su naslovi često korektno preneseni.

Tako je i prepisivač Muhamed Vaizzade iz Banja Luke ispred teksta djela napisao »Tabyîn al-maḩârim« (OZJA br. 341, L. 1a), a isti se naslov nalazi u literaturi.⁴⁾

Valja napomenuti da je u sklopu naslova ispred teksta djela česta fraza »ḩâdâ kitâb« (ovo je knjiga). Neki istraživači, vjerovatno povedeni ovom frazom, riječ »kitâb« uzimaju kao prvu riječ naslova djela. Zato nailazimo na naslove: »Kitâb Baytarnâma« ili »Kitâb Sualnâme.«⁵⁾ Ako se uzme u obzir da perzijska riječ »nâme« znači »knjiga«, onda je jasno da je riječ »kitâb« u ovakvim naslovima suvišna, jer na primjer naslovi djela »Šâhnâme«, »Selimnâme«, »Pendnâme« i sl. su u toj mjeri poznati da ni u jednom indeksu ili abecednom popisu djela ne dolazi pod »Kitâb.«

Obrazovaniji prepisivači su, ukoliko bi bilješku o naslovu i imenu autora preuzeli iz drugog djela, to i zapisali. Tako je Ahmed Mostarac zapisao naslov »Talḩis al-Miftâḩ al-mawsûm ilâ Muḩammad ibn 'Abdurraḩmân al-Qazwînî »ḩâtib fî ġâmi' Dimašq« i naglasio da je bilješka uzeta iz djela »Al-Muṩṩawal« (OZJA 1255, L. 1a).

Pojedini prepisivači, dobri poznavaoци literature, imali su oštre kriterije pri pripisivanju djela nekom od pisaca. Zato su upotrebljavali riječ »al-mansûb« između naslova i imena pisca. Iļjas iz Knina je napisao ispred prepisanog djela slijedeću bilješku: »Šarḥ al-muḩaddima aš-šalâ al-mansûb ilâ al-mawlâ al-Fanârî 'alayḩ raḩma al-malik al-bârî li'l-mawla al-fâḩil wa'l-habir al-kâmil aš-šahîr bi-Taškôpruzade nâla fî'l-âhira murâdah« (OZJA 1216, L. 5a). Ovdje sam prepisivač ističe da se djelo pripisuje Fenariju. On, međutim, ne isključuje mogućnost da je osnovno djelo napisao netko drugi.

Ima slučajeva kada prepisivač daje koncizno naslov djela i imena autora osnovnog teksta i komentara. Tako je Šejh Jujo u bilješci ispred djela zapisao: »Anwâr al-halak 'alâ šarḥ at-Manâr li-Ibn Malik li'l-mawlâ Muḩammad b. al-ḩanbalî al-ḩalabî« (OZJA 1498, L. 3a).

Iz navedenih primjera može se uočiti da se zapisivanje naslova i imena autora djela pisalo na više načina. U nekim je zapisima dat samo naslov djela, u nekim naslov i ime autora, a u nekim ne samo naslov i ime autora osnovnog teksta već i ime autora komentara. Ovo je svakako odraz prepisivačevog poznavanja literature. Prepisivači su u nekim slučajevima upisivali sadržaj zbornika ispred prvog traktata i naglašavali šta sve zbornik sadrži. Tako je Mustafa Naimizade Mostarac upisao u zborniku: »Hadâ kitâb Bulbulistân li Mawlânâ Fawzî wa ḩilye-i šerîf (?) ḩawaġa Ģihânbanî, naẓm šud az Amîr ḩâġânî« (OZJA br. 6, L. 9a).

³⁾ Kasim Dobrača, navedeno djelo, sv. I, str. 101

⁴⁾ Carl Brockelmann: navedeno djelo, str. 524

⁵⁾ Dobrača, sv. I, str. 584

Potpisi prepisivača – Premda će o potpisima prepisivača biti više riječi u djelu o bilješkama iza prepisanog djela, ovdje ćemo napomenuti da se u nekim rukopisima već na prvim stranicama nalaze bilješke s potpisom prepisivača. Mi ćemo se ukratko zadržati na tim bilješkama jer iz njihovog sadržaja možemo doći do spoznaje o odnosu prepisivača prema rukopisu. Ove bilješke su znatno kraće i u najvećem broju upućuju da su rukopise prepisivači prepisivali za sebe. Odnos prepisivača prema rukopisu možemo vidjeti iz slijedećih bilješki u slobodnom prijevodu:

»Siromah bijednik Mustafa b. Omer-beg Hadžalizade (Hadžalić) u medresi Karadoz-beg.« Bilješka na prvoj korici rukopisa OZJA br. 908, a na listu 1a istog rukopisa: »Posjeduje ju siromah bijednik, bilo mu oprošteno, i dobio zagovor Najslavnijeg Vjerovjesnika, Omerov sin Mustafa.«

Iako u ovom rukopisu potpisnik ne naglašava da je on prepisao djelo, to vidimo iz bilješke na kraju ovog rukopisa. Iz prve prevedene bilješke uočavamo da je djelo prepisano u Karadoz-begovoj medresi, a to na kraju rukopisa nije zapisano.

»Napisao Hasan b. Ali Blagaji, Allah im oprostio,« rukopis OZJA br. 213, prvi list. Prepisivač u ovoj bilješci ne naglašava da je on vlasnik rukopisa, ali, pošto se i na kraju djela potpisao, stiče se dojam da je prepisivač imao osjećaj autorstva. Inače, ovaj Blagajac je pisao i stihove. U bilješci ispred teksta djela, u stihu na perzijskom jeziku, napisao je da je djelo prepisao 996.H/1588. godine.

»Posjeduje ju njen pisar, siromah u odnosu na bogatog Allaha, Mustafa sin Jusufa, Mostarac«, rukopis OZJA 1498, L. 2a. Prepisivač se nije potpisao na kraju prepisanog djela, nego samo na početku. Zanimljivo je da se isti prepisivač i u drugim prijepisima potpisivao ispred prepisanog djela. To je učinio i u rukopisu GHB 3870, L. 1a i istakao da je djelo kolacionirano. U ovim je prijepisima također izražen osjećaj autorstva.

U rukopisu GHB br. 4146, na listu 1a, prepisivač ističe da je djelo prepisao za sebe (šâhibuh wa râqimuh). U potpisu je prepisivač Ahmed b. Muhamed Mostarac naveo ime, očevo ime, ime djeda Ali-age, pradjeda Mustafa-age, prapradjeda Husejn-age, zatim ime prapradjedovog oca Ahmed-age i njegovog oca Husejn-age.

Rukopis OZJA br. 413, na listu 1a, u neobičnom crtežu, sadrži potpuno ime prepisivača Džafer b. Omer b. Arslanaga iz Donje Tuzle.

Kratice u rukopisima – Pitanje kratica u rukopisima, koliko je nama poznato, teoretski nije razmatrano. Salih H. Alić je naznačio taj problem i, s pravom, naglasio potrebu i važnost njegovog sistematskog izučavanja.⁶⁾ Po našem mišljenju, kratice u orijentalnim tekstovima možemo podijeliti na pet grupa:

1. Kratice uz imena Allaha, Muhameda i drugih vjerovjesnika (pejgambera), kao i Muhamedovih drugova i istaknutih ličnosti iz islamske predaje.

ğš = ğalla ša'nuh; t' = ta'âlâ -- za Allaha

⁶⁾ Salih H. Alić: *Problem kratica u arapskim rukopisima (sa spiskom kratica iz 16. vijeka)*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXVI/1976, Sarajevo 1978, str. 199–212.

š'l'm = šalla Allah 'alayh wa sallam – za Muhameda
 's = 'alayh as-salâm – za Muhameda i druge poslanike
 r'h = rađiya Allah 'anh – za Muhameda i njegove drugove

2. Ustaljene kratice:

'1h = ilâ âhirih – i tako dalje

mş = muşannif – autor, i sl.

3. Kratice imena autora i naslova djela

4. Kratice u stručnim djelima

5. Kratice u dokumentima, tj. kratice primjerene administraciji

Kratice iz prve i druge grupe su toliko ustaljene u tekstovima, da smatramo da nije potrebno o njima ovdje govoriti. Ni o kriticama iz pete grupe nećemo opširnije govoriti jer se one uglavnom odnose na dokumente i upotrebljavaju u diplomaciji.

Što se tiče kratica treće i četvrte grupe, one se nalaze u bilješkama nekih prepisivača ispred teksta djela.

Na primjere kratica iz treće grupe naišli smo u rukopisu djela »at-Ṭarîqa al-Muḥammadiyya« (OZJA br. 1999, list 1a) u prijepisu Muse b. Sulejman-age iz Maglaja. Ispred kratice se nalazi naslov na arapskom koji glasi: »Rumûz al-muḥarriġîn fi'l-aḥadîṭ al-maġkûra raḥmat Allah ta'âla 'alayhim aġma'in (oznake izvora za navedene hadise).

Kratice su:

Ḥ	— Buḥârî	M	— Muslim
T	— Tirmîdî	S	— Nasâ'î
Ṭ	— Mu'aṭṭa (Muwaṭṭa)	MA	— Mâlik
TK	— Ṭabarânî fi'l-Mu'ġam al-kabir	ḤB	— Ibn Ḥabbâd (Ibn Ḥabbân)
ḤK	— Ḥâkim	HD	— Aḥmâd ban Ḥanbal
DR	— Dâri (Darîmî)	D	— Abû Dâwûd
ṬB	— Ṭabarânî	MG	— Ibn Mâġġa
ṬṬ	— Ṭabarânî fi 'l-awsaṭ	HZ	— Ibn Ḥuzayama
TKT	— Ṭabarânî fi'l-kabîr wa' awsaṭ	SF	— Işfâhânî (Işfahânî)
ŞB	— Işbahânî	QṬN	— Dâr Quṭnî
HQ	— Bayhaqî	BR	— Ibn 'adr al-Birr (?) ('Ab- dulbirr)
DYLM	— Abû Manşûr ad-Daylamî	ṬṬŞ	— Ṭabarânî fi 'l-awsat wa's- şagîr
QŞ	— Quşayrî	TKṬŞ	— Ṭabarânî fi'l-kabîr wa'l- awsaṭ wa's-şagîr
DNYÂ	— Ibn Abî ad-dunyâ	Y'L	— Abû Ya'lâ
N'M	— Abû Nu'aym	SNNY	— Ibn Musannâ (Ibn as-Sa- mani)

ŠYH	— Abû š-Šayḥ	G	— Lugawi (Bagawi) ⁷⁾
Z	— Bazzâr (Barrâz)	'SKR	— Ibn 'Asâkir
'DY	— Ibn 'Adiyy	MBRK	— Ibn Mubârak
TŞ	— Ṭabarânî fi'ş-şagîr	RZZ'Q	— 'Abdurrazzâq
TH	— Ṭahâwî	TKŞ	— Ṭabarânî fi'l-kabîr wa'ş-şagîr

I u rukopisu OZJA br. 1201, na listu 2a, u prijepisu Deryiša Solakovića, odmah iza sadržaja djela napisane su kratice djela ili autora spomenutih u rukopisu. Te kratice su:

'M	— 'Uşâm	GF	— 'Abdulgafûr
S'	— Sa'dullah	Z	— Hâfiẓ Daškendi (Taškendi)
HB	— Ḥalabî ḥâšiya al-Mutawa-Ş ssit	Ş	— Tuḥfe-i Şâfiya
H	— Waḥdî	'	— Sayyid 'Abdullah
Ş	— İfşah	M	— Muḥarram

Bilo je uobičajeno da autori u uvodu djela objasne kratice literature kojom su se koristili. Najilustrativnije nam to pokazuje Kâfi u djelu »Ḥadiqa aş şala allatî hiya ra'îs al-'ibâdât« (OZJA br. 755):

ŞH	— İslâḥ i İdâḥ	D	— Durar-i Gurar
	— Şadr aş-Şarî'a	Y	— Yanabî'
Ş	— Hulâşâ	F	— Tuḥfa
G	— Ğâmi 'al-fatâwî	N	— Hazâna ⁸⁾

Ako analiziramo samo ove kratice, uočit ćemo da su poznatija djela imala svoje ustaljene kratice. Opće kratice za pojedine discipline teško je i skoro nemoguće donijeti. Doduše, Mehmed Handžić spominje najčešće kratice imena muhadisa,⁹⁾ ali ako se te kratice uporede s onim iz rukopisa OZJA br. 1999, uočit će se da se sve ne podudaraju. Zato istraživačima preostaje da analizama utvrde kratice u svakom djelu koje ih zanima.

U četvrtu grupu kratica dolaze kratice stručnih termina. Takav se popis nalazi u rukopisu djela »al-Fawâ'id aḍ-Ḍiyâ'iyya« (OZJA br. 537), u prijepisu Mustafe b. Omera. Ispred popisa kratica na listu 8a stoji naslov: »Al-muşṭalahât li-ahl al-ma'qûla«, a iza njega su slijedeće kratice:

z	— zâhir	zh	— zâhirâ
k	— ka dâlik	bk	— bi dâlik
ḍ	— ḍarûra	ḥ	— ḥina'idin
hn	— hâhunâ	mm	— mamnû'
m'	— marfû'	ḍ'	— mawḍû'

⁷⁾ Iza ovoga imena u popisu kratica slijede riječi »a'nî Muḥyissunna« i riječi »muşannif al-Miṣbâḥ«. Ove se riječi odnose na Begavija i nisu kratice kako ih je prepisivač unio, i to »a'nî« za »Muḥyissunna« i »muşannif« za »al-Miṣbâḥ«.

⁸⁾ O ovim kriticama više u radu Muhameda Ždralovića: *Djela Hasana Kafija u Orijentalnoj zbirci IAZU*, »Život«, XXVI/1977, br. 9. str. 295

⁹⁾ Mehmed Handžić: *Uvod u tefsirsku i hadisku nauku*, Sarajevo 1937, str. 120–130.

l'nm	— lâ nusallim	nm	— nusallim
fm	— fa musallam	bṭ	— bâṭil
bṭh	— bâṭila	'ḥ	— aḥaduhumâ
l'yh	— lâ yahlû	mṭ	— maṭlûb
hf	— hâdâ hulf	mḥ	— muḥâl
m	— mantiq, mîzân	't	— 'urifat
mqs	— maqşûd	s	— salsal
fz	— fa zâhir	fzh	— fa zâhira
ḥş	— ḥâşil	mş	— muşannif ¹⁰⁾

Izvodi iz drugih djela i druge bilješke – Prepisivači su često unosili ispred prepisanog djela citate drugih djela koja su tematski mogla biti u vezi s djelom u rukopisu, a mogla su se odnositi i na druge discipline za koje se prepisivač zanimao. Spomenute bilješke ili izvode prepisivač je unosio radi sebe kako bi se sjetio datih sadržaja. Te sadržaje, zbog raznovrsnosti prepisanih djela i različitih profila prepisivača, teško možemo kategorizirati. Prirodno je da su, na primjer, kadije upisivale pravna mišljenja, rješenja, tj. fetve iz djela koja se odnose na šerijatsko pravo, a da su softe upisivale u gramatičkim djelima definicije gramatičkih pojmova. Međutim, sadržaji bilješki mogu biti i opći, a zadatak im je da daju moralne poduke koje su u skladu sa šerijatom. Na primjer:

Rukopis OZJA br. 6, list 4a, u prijepisu Mustafa Naimizade: »Rekao je Allahov poslanik 'm: 'Primjer učenoga koji poučava dobru, a sam ga ne radi, sličī svjetiljki koja svijetli ljudima, a sama izgori'.«

»Ebu Hurejre prenosi da je 'm rekao: 'Plemeniti i blagi, kada može, oprosti'.« Tako u djelu »Ḥâliṣa al-ḥaqâ'iq«, a u djelu »Bustân al-'ârifin« je rekao: 'Dobročinstvo prije dobročinstva je vrlina, dobročinstvo poslije dobročinstva je nagrada, dobročinstvo nakon zla (uvrede) je plemenitost, uvreda prije uvrede je tiranija, uvreda poslije uvrede je odmazda, a uvreda nakon dobročinstva je podlost i nesreća'.«

Isti rukopis, list 4b:

»Rekao je 'm: 'Tko poduči roba jednoj rečenici iz knjige velikog Allaha on je njegov gospodar.'

Rekao je 'Alī b. Abu Ṭalib: 'Ja sam rob onoga koji me je naučio jedno slovo.'

Kazali su da postoje dvije vrste roditelja: roditelj rođenja i roditelj koristi. Prvi je uzrok tjelesnom životu, a drugi duševnom. Drugi je bolji od prvog, rekao je 'm. Najbolji je roditelj koji te poduči.« Tako stoji u djelu »Murşid al-anâm«, komentaru na »Şir'at al-islâm«.

Rukopis OZJA br. 792, list 1b – Ibrahim iz Akhisara zapisao je bilješku: »Rekao je, neka je mir s njim (misli na Muhameda): Sinovima Adamovim četiri stvari kvare četiri dragulja. Dragulji su: pamet, vjera, stid i dobro djelo, a stvari koje ih kvare su: srdžba, blud, pohlepa i ogovaranje.«

¹⁰⁾ Skoro identičan popis kratica se nalazi u navedenom radu Saliha H. Alića.

Rukopis OZJA br. 1184, na listu 93a, softa Karađoz-begove medrese Mustafa zapisao je: »Dragulj je u čovjeku, a ne u kamenu. Sjaj je u srcu, a ne u očima (pogledu). Bogatstvo je u zadovoljstvu, a ne u imanju. Slava je u odgoju, a ne u porijeklu.«

U nekim bilješkama postoje i takvi sadržaji koji su upućeni na ime uleme. Na primjer:

Rukopis OZJA br. 6, na listu 4a: »Bezbožnik naređuje bogobožnost, liječnik liječi ljude, a sam je bolestan«; ili u rukopisu OZJA br. 1184, na listu 92a, u prijepisu Mustafe, učenika iz Mostara: »Slijedite ulemu, a ne gledajte njihova djela.« Ova bilješka odgovara narodnoj poslovice: »Slušaj što hodža kaže, a ne radi što hodža radi.«

Nekad su prepisivači unosili u bilješke i stihove. Na primjer:

Rukopis OZJA br. 1874, bilješka Ālije b. Mustafe iz Višegrada – poslovice u prijevodu s arapskog:

»Odgajah psića cijelog života,

a kada posta veliki, ujede me za nogu.«; ili u rukopisu OZJA br. 1216,

u prijepisu Muhameda b. Iljasa:

»Ako si bogat, obljubljen si.

Riječi su ti prihvaćene,

posao ti je cijenjen, dozvoljen.

Ako si siromah, omržen si.

Riječi ti nisu prihvaćene,

a posao ti je slab.«

I u rukopisu OZJA br. 1184, na listu 92, nalazimo stihove koji, prevedeni s arapskog, glase:

»Znanje je lov, a pisanje lanci.

Sve što se pamti, pobjegne.

Sve što se zapiše, čita se.«

U bilješkama ispred teksta djela mogu se naći i zapisi – talismani. Na primjer u priličnom broju rukopisa stoji zapis »ya hâfiz ya kabikeč«. Ovaj je talisman imao za cilj zaštitu knjige od propadanja.

U rukopisima koje je prepisao Derviš Džafer Solaković nailazimo na zapise koji su upisivani kako bi se učenicima olakšalo učenje. Na primjer: rukopis OZJA br. 1201, na listu 1a; rukopis OZJA 1205, na listu 1a i rukopis OZJA br. 1292, na listu 2a.

U nekim se rukopisima mogu naći i podaci o datumima rođenja ili smrti članova obitelji prepisivača:

U rukopisu OZJA br. 713, u prijepisu Adema, sina hafiza Ibrahima iz Užica: 1257. H/1841. rođen mu je sin Ibrahim.

U rukopisu OZJA br. 1310, u prijepisu Omera, sina Abdulaha iz Lužnice kod Visokog: u petak 9. šabana 1161. (4. srpnja 1748.) godine rođen mu je sin Muhamed. U ponedjeljak 10. reb ahara 1164. (8. ožujka 1751.) godine rođen mu je sin Ahmed.

I u bilješkama iza teksta prepisanog djela česte su prepisivačeve za-bilješke ovakve vrste, a naročito one bilješke koje su izvodi iz drugih, sličnih djela. Imena naslova citiranih djela redovito su uzimana u kraćem obliku. Što

se tiče bilješki drugačijih sadržaja, one su imale za cilj da služe kao podsjetnik prepisivaču, a istraživačima na nekim mjestima stvaraju velike probleme kod dešifriranja, a na nekim pravu zabavu i zadovoljstvo.

Na temelju iznesenog o bilješkama ispred teksta djela da se zaključiti da su ih upisivali prepisivači i vlasnici rukopisa, da se na temelju potpisa vlasnika i njihovih žigova može spoznati postojanje biblioteka, te da su prepisivači, unoseći sadržaje, naslove, imena autora i tumačenje kratica, nastojali približiti djelo čitaocu. Svojim su potpisima dokazivali da su sami za sebe prepisivali djela u rukopisima. Uz to su pisali citate iz drugih, u većini slučajeva, sličnih djela. Upisivali su i bilješke drugih sadržaja.

2. BILJEŠKE UZ TEKST DJELA

Za razliku od bilješki ispred teksta djela koje su, kako smo istakli, zapisivali prepisivači ili vlasnici rukopisa, a koje po svojoj sadržini nisu morale biti u uskoj vezi sa samim djelom u rukopisu, bilješke uz djelo su uglavnom zapisivali prepisivači ili oni koji su ispravljali i kolacionirali tekst prepisanog djela. Te bilješke su u nekim slučajevima prenošene iz rukopisa na osnovu kojeg je prijepis načinjen. Kao primjer za ovo mogu poslužiti autograf Ibrahima Opijača (GHB 3858) i prijepis neutvrđenog prepisivača (OZJA 1541/2), gdje su bilješke uz tekst prijepisa u velikoj mjeri istovetne s bilješkama u autorovom originalu. Neki su prepisivači na licu mjesta vršili dotjerivanje i ispravke teksta djela.

Brojnost bilješki uz tekst djela bila je u zavisnosti od rada prepisivača na rukopisu. Prepisivač je, naime, često sam vršio korekturu. To se može zaključiti na temelju istovetnosti rukopisa u tekstu djela i rukopisa u bilješkama. Kada savjestan prepisivač nije bio u mogućnosti savniti tekst prijepisa s predloškom, on je to naglasio u bilješci iza teksta djela. Takvu je bilješku zapisao Muhamed b. h. Luffulah iz Prusca. U njoj kaže da je djelo »Sab'iyât fi 'l-maw'iza al-bariyyât« prepisao za šest dana u vrijeme kada je služio siromasima i obrazovanima. Nije bio u mogućnosti korigirati i kolacionirati tekst djela jer je vlasnik predloška dolazio dnevno u više navrata (OIS 502).

Prepisivač ne samo da je više puta čitao prepisano djelo, nego ga je još u toku prepisivanja upoređivao s više primjeraka. Tako je Muhamed b. Husejn iz Ljubuškoga u rukopisu OZJA 1407, na margini lista 128a, upisao da je na margini označenu riječ upoređio s četiri primjerka, kako je ne bi pogrešno upisao.

Intervencije prepisivača mogu biti veoma česte u samom tekstu djela i na marginama. One u tekstu upisivane su interlinearno i najčešće su kao dopuna i razjašnjenje pojedinih mjesta u tekstu djela.

Neki su prepisivači upisivali bilješke na marginama u toku prepisivanja djela. Te su bilješke ustvari riječi koje označavaju poglavlja ili potpoglavlja djela, a koje je prepisivač ispustio u tekstu djela s namjerom da ih kasnije upiše na njihovo mjesto s drugom vrstom tinte. U tim je slučajevima prepisivač, u istoj visini, upisivao ispuštene riječi na margini istom tintom, da bi ih kasnije drugom tintom ukomponirao u tekst djela. To je rađeno iz praktičnih razloga.

Ovakve su bilješke na marginama prilikom korićenja rukopisa neki put potpuno odstranjivane, neki put su na pola sječene, a neki put su ostajale u sklopu rukopisa. Primjer da su riječi iz teksta djela bile upisivane na taj način nalazimo u rukopisu Ardebilijevo komentara Zamašarijevo djela o sintaksi arapskog jezika u prijepisu Mustafe, softe Karadoz-begove medrese u Mostaru (OZJA 1184, na listovima: 97a, 98a, 99a itd.).

Ima i očitih primjera iz kojih se vidi da prepisivač nije stigao upisati te riječi. Primjer za to imamo u rukopisu Kafijevo djela »Muhtašar al-Kâfi min al-mantiq« (OZJA 173). Ukoliko su ove riječi ostajale na marginama, one su imale svoj smisao, jer su u dobroj mjeri zamjenjivale sadržaj djela. Nije isključeno da su uz te riječi prepisivači stavljali izraze *matlab* ili *mabhas*, koje, kako ćemo niže vidjeti, služe kao oznaka za temu u tekstu.

Zapisivanje bilješki uz tekst djela je vršeno s ciljem da se objasni, dopuni ili ispravi tekst djela ili da se ukaže na njegov sadržaj. Skoro redovito uz svaku bilješku zapisan je, bilo ispred ili iza bilješke, znak koji je mogao biti u obliku slova, broja, riječi, tačkica, crtica ili kratica. Ovi se znaci mogu svrstati u jednu od četiri grupe:

- 1) znaci za temu u tekstu;
- 2) znaci veze teksta bilješke s tekstem djela;
- 3) znaci za ispravak, varijantu i značenje riječi u tekstu djela i za kraj bilješke i
- 4) znaci za autora bilješke ili za djelo iz kojeg je bilješka preuzeta.

Znaci za temu u tekstu su uglavnom riječi *matlab* i *mabhas*. Oni su, u izvjesnom smislu, kompenzacija za nedostatak pravog sadržaja djela. Upisivani su na margini u razini početka novog poglavlja ili teme. Obično je uz *matlab* ispod ili iznad produženog slova *b* ili iza same riječi upisivana tema o kojoj je riječ u tekstu djela. Na primjer, u rukopisu OZJA br. 1292, na listu 10a, napisana je crvenom tintom riječ *matlab*, a ispod toga riječ *fi'l*, što znači da se u tekstu od reda uz koji se taj zapis nalazi govori o glagolu (ar. *fi'l*). U rukopisu OZJA 1453, na listu 64a iza riječi *matlab* stoji riječ *bâb ar-ribâ'* (poglavlje o kamati), a na listu 70b, istog rukopisa iza riječi *matlab* piše *kitâb aš-šuhadâ'* (knjiga o svjedocima).

Po našem mišljenju, istu funkciju ima i riječ *mabhas* u značenju tema. To se može uočiti na nekim listovima u rukopisu OZJA br. 20.

Međutim, ne isključuje se mogućnost da se obje riječi nađu u istoj bilješci, kao na primjer u rukopisu OZJA br. 665, list 81b.

Ukoliko su riječi *matlab* ili *mabhas* pisane crvenom tintom, a riječi koje se na njih odnose crnom, znači da je prepisivač tu riječ sa margine, prvotno napisanu crnom tintom, samo prenio u tekst rukopisa, ali ovaj put crvenom tintom i na taj način ukazao bilješkom na margini na sadržaj djela, a crvenom tintom je istakao pojam u djelu, tj. tekstu.

Znaci veze teksta bilješke s tekstem djela su najčešće izraženi: slovima: ' ; h; lâ; râ; z; d; d; k; y; 't; tâ; n; m; ġ; w; q; l; dh; rr; 'f; ħm; 'd; hâ;

'sm; 't; brojevima, kombinacijom broja i slova, znacima za umetanje, tačkica ili crtica.

Ovi su znaci u nekim rukopisima pisani istom tintom kao i tekst djela, a u nekim drugom vrstom tinte. Pisani su s ciljem da povežu tekst bilješke i tekst djela.

Znaci za ispravku, varijantu i značenje riječi u tekstu djela su: bayân, ay, şah ili samo ş i nusha.

Znakom *sah* ili samo slovom *s* je označavan ispravak teksta, a pisan je redovito iza bilješke.

Riječ *bayân* je znak za upozorenje da je u tekstu određena riječ nejasno napisana ili ispuštena ili ju je bilo potrebno protumačiti. Zato je tu riječ na margini ispravno prepisivač napisao, dopisao ili protumačio. Znak *bayan* je pisan iza teksta bilješke.

Arapska čestica *ay*, u značenju »ili«, upisivana je kao upozorenje na značenje riječi u tekstu, na sinonime ili na prevedene riječi iz drugog jezika. Interlinearne bilješke najčešće počinju ovim znakom.

Nusha je riječ kojom je prepisivač želio istaknuti da je upoređivanjem teksta više prijepisa djela uočio varijantu teksta, različitu od one s koje je on prepisivao. Zato je na margini na razini riječi ili dijela teksta, upisivao tu varijantu. Također se može pretpostaviti da je prepisivač kod prepisivanja djela imao ispred sebe više predložaka. Sama riječ *nusha* mogla je biti pisana ispred ili iza bilješke. Smatramo da su rukopisi koji obiluju ovakvim bilješkama savjesno prepisivani i savršenjivani, tj. kolacionirani. Na temelju takvih prijepisa bi se mogla vršiti detaljnija analiza tekstova, a razlike u riječima bi se mogle posebno ispitati. Takva bi ispitivanja pokazala vrste grafičkih, leksičkih i semantičkih razlika, što pokazuju primjeri iz rukopisa OZJA br. 537.

list	tekst u djelu	bilješka na margini
52a	ma'dûra	muta'addira
56a	fa yatafaşşâ min al'ağab	fa yuqđâ min at-ta'ağğub
137a	maqţû'a	maqţû'
137b	fa şabbahat baqâ'uhâ	fa taşâbahat baqâ'uh
159b	li ţûl aş-şila	li ţûl aş-şifa
164a	ziyâda	zâyid
180a	'an ħudûţ aw ba'd amr	'an ħudûţ amr aw ba'd amr
184a	al-istiqbâl	al-istif'âl
184b	tasâwî al-ĥarfayn	tasâwî at-ţarafayn
185a	maf'ûlahâ	mađmûnahâ
190b	al-iğtimâ'	al-iğmâl
193a	anna'l-fi'l	an yaf'al
209b	wa'inda'l-Kûfiyyîn	wa'inda'l-aqtârîn

Uporedimo li navedene riječi i fraze teksta djela s bilješkama na margini uočit ćemo do kakvih sve transformacija dolazi.

Valja istaknuti da autografi, ako su doista autografi, ne mogu imati u ovom značenju zapisanu riječ *nusha*.

Znaci za autora bilješke ili za djelo iz kojeg je bilješka preuzeta. – U prethodnim je razmatranjima bilo govora o izvodima iz drugih djela. Tamo smo rekli da su prepisivači te izvode uzimali iz srodnih djela, ukoliko su tim citatima objašnjavali nešto iz tematike djela. Istovremeno smo naglasili da ti citati nisu redovito bili uzimani iz sličnih djela, pogotovu ako je postojala zainteresiranost prepisivača za druge discipline. Zato, po našoj ocjeni, postoji razlika kako u namjeni bilješke tako i u njihovom sadržaju. Naime, bilješke uz tekst djela se redovito odnose na tekst djela koji se nalazi na istoj stranici, dok je bilješka ispred teksta djela »usamljena« i teško može biti povezana s tekstem u djelu. Uz to, pred bilješke uz tekst djela, mogu biti stavljeni gore spomenuti znakovi brojeva, slova ili kombinacija. Na primjer, u rukopisu OZJA br. 1999, na listu 6b, bilješke na margini su povezane s oznakom u tekstu i po svojoj namjeni u potpunosti odgovaraju oznakama ispred napomena u suvremenim tekstovima. Znakovi za ime autora i naslov djela iz kojeg je uzeta bilješka su zapravo kraći oblici imena autora i naslova djela. Smatramo da pri obradi natpisa tim naslovima treba posvetiti posebnu pažnju jer oni neki put mogu istraživača uputiti i na djela koja se ne spominju u povijestima literature. U to smo se i osobno uvjerali. Naime, kada smo pregledali rukopis OZJA br. 1443, inače Jujin komentar Šahidijevog rječnika, na margini toga rukopisa smo iza bilješke na listu 6a i 7a naišli na ime Sudija. Pretpostavili smo da je i Sudi komentirao Šahidijev rječnik. Tražili smo potvrdu u literaturi, ali je nismo našli. Međutim, u vrijeme boravka u Egiptu, u Univerzitetskoj biblioteci smo pod brojem T-3677 naišli na Sudijev komentar Šahidijevog rječnika.

Vjerujemo da bi se na temelju detaljnijih istraživanja moglo doći do potpunijih spoznaja o naslovima djela pojedinih autora.

Među znakovima ili riječima koje nalazimo iza bilješki uočavamo i: *li-muharririh* ili samo *muharrir*, a to znači da je ta bilješka napisana po volji pisara i da je on njen autor. Takve primjere imamo u rukopisima OZJA br. 213, na listovima: 12a; 39a; 60a; 63b; 121a; 152b; br. 1406/1 na listu 62a; br. 1292 na listu 110b i sl.

U istom se značenju pojavljuje i riječ *li-namiqih* ili *namiqih*, na primjer u rukopisu OZJA br. 665 na listu 120a.

Prema tome, prepisivači su, upisivajući svoja zapažanja, postali autori tih bilješki, što znači da postoji mogućnost da su i sami pisali djela sličnog sadržaja.

Uz bilješke koje tumače značenje riječi, u tekstu djela često se navodi imena autora rječnika ili naslov rječnika. Prema našim zapažanjima najviše citirani rječnicu su: »Muhtâr aš-Šihâh«, »Ahtari« i »Ni'matullah«.

Kraj bilješke, iza koje nema znaka za ime autora ili naslov djela, obično se označava znakom koji u stvari predstavlja izraz *minh* pa se može pretpostaviti da je bilješka ispred tog znaka mogla biti autorova.

Ovdje ćemo još spomenuti da su neki prepisivači na marginama zapisivali da su izvršili kolacioniranje teksta. Tako je Salih b. Ismail Gûlizade iz Mostara, u rukopisu OZJA br. 1567, upisao na listovima 169a, 199a, 202a i dr. frazu *balag al-muqâbala*, kao potvrdu za izvršeno sravnjenje, uspoređivanje teksta.

Uz tekst djela su mogle biti upisivane, iako rijetko, i druge vrste bilješki. Mi ih u ovome radu nismo razmatrali. Ipak, smatramo potrebnim spomenuti zapise Muhameda sina Ahmedovog iz Gornjeg Vakufa. On je, kao prepisivač teksta djela »Šarḥ ḥikma al-'ayn« od Muhameda Buharija, na marginama zapisao mjesto i vrijeme učenja, tj. pisanja teksta iz spomenutog djela. (Privatna biblioteka, fotokopija originala u OZJA, FK. br. 1).

3. BILJEŠKE IZA TEKSTA DJELA

Vidjeli smo da bilješke ispred teksta djela, pored toga što ukazuju na imena vlasnika rukopisa, mogu sadržavati i ime autora, naslov, sadržaj, kratice, zatim stihove, savjete i slično. Naglasili smo da bilješke uz tekst djela dopunjavaju, ispravljaju ili objašnjavaju onaj dio teksta uz kojeg su navedene. Međutim, bilješke iza teksta djela po svojoj sadržini najčešće se odnose na samog prepisivača. Ali, i među tim bilješkama mogu se naći još i izvodi iz drugih djela, prigodni stihovi i zapisi vezani za neki događaj.

Izvodi iz drugih djela – Osnovna je karakteristika bilješki iza teksta djela, kada je riječ o izvodima, da su one po svojoj namjeni upisivane s istim ciljem kao i bilješke-izvodi ispred teksta djela. One mogu biti u uskoj vezi s tematikom djela, a mogu biti upisani kao citati čija je sadržina zanimala prepisivača. I u ovim izvodima nailazimo na kraće naslove djela iz kojih je bilješka preuzeta, na primjer: u rukopisu OZJA br. 1214 na listovima 130b do 132b. U prijepisu Derviša b. Džafera b. Derviša nalazi se sedam izvoda iz djela »Miškât al-anwâr.«

Uz neke bilješke, iako su prenijete iz drugog djela, nije upisan naslov, na primjer: u rukopisu OZJA br. 1203 list 53a nosi navode vrste »hemze« (hamza al-qât') od anonimnog softe ili, u rukopisu OZJA br. 1184 na listu 161b softa Mustafa iz Mostara navodi bilješku koja u prijevodu s arapskog glasi: »Dođe Arap po imenu Ahmed. Želio je ući u kuću žene koja se skrivala od Arapa. Žena mu je rekla da se sklanja. On je odgovorio: »Ja sam Ahmed, a Ahmed se ne sklanja.« (tj. ne deklinira se jer je diptota). Žena reče: »Ahmed se ne sklanja ako je poznat (određen), a sklanja se ako je nepoznat (neodređen).«

U nekim se rukopisima iza teksta djela nalaze bilješke koje su nekad važne za lokalnu povijest mjesta u kojem je rukopis nastao. Tako je spomenuti softa Mustafa napisao, u rukopisu OZJA br. 1184 na listu 162a, da je tvrđava (kala) mostarskog mosta popravljena prvog M. 965/24. 10. 1557. godine pod nadzorom Karadoz-bega, a po naređenju Hajdara, namjesnika Hercegovine.

Ibrahim b. Salih iz Prusca, u rukopisu OZJA br. 792, na listu 32b, napisao je bilješku u kojoj kaže da je namjesnik Miralem-paša početkom RA. 1199/12. 01. 1785. godine obnovio vodovod Ajvatovica u gradu Pruscu, da je od rijeke Musale bilo poredano 3560 tomruka koji su iznosili po sedam pedljeva i da je svakih deset tomruka uvezivano u jedno uže.

I među ovim bilješkama mogu se naći savjeti, pouke ili hadisi:

U rukopisu OZJA br. 1184 na listu 162 stoji bilješka o tome kako Lokman savjetuje svog sina: »Sine, kad je govor zlato, šutnja je srebro, traži srebro a ne zlato, jer nesreća dolazi govorom a ne šutnjom.«

Prepisivač Hudaverdi b. Husejn Bosnavi zabilježio je, u rukopisu OZJA br. 676 na listu 230a, nekoliko hadisa:

»Neznalica je luk a učeni je med.«

»Neznalica je tvoj neprijatelj, makar ti on bio otac.«

»Tko nosi dženazu (mrtvaca) četrdeset koraka, Allah će mu oprostiti četrdeset velikih grijeha.«

»Tko spava s abdestom, postelja mu je (mjesto klanjanja) džamija, a san namaz (klanjanje) sve do zore, a tko spava bez abdesta, postelja mu je grob.«

»Tko se nasmije gostu, njegovi se grijesi rasprše kao lišće s drveća.« (hadis)

U mnogim se zabilješkama na kraju djela nalaze molitve. Tako se, na primjer, u rukopisu OZJA br. 1205, list 131a, u prijepisu Šejha Ahmeda iz Butmira, nalazi molitva za kišu ili, u rukopisu OZJA br. 1203, list 32b, u prijepisu nepoznatog učenika iz Gazi Husrev-begove medrese, molitva koja se izgovara uoči noći Bedra (17. ramazan).

U nekim se rukopisima, u bilješkama iza teksta djela, može naići na potpis vlasnika. Tako je, u rukopisu OZJA br. 1191, na listu 242a, vlasnik Ali Salahizade (iz Banja Luke) zabilježio da je došao u posjed rukopisa poslije smrti prepisivača i njegovog oca.

Većina ovih bilješki pisana je na arapskom jeziku, izuzev onih koje se odnose na lokalnu povijest koje su pisane na turskom jeziku.

Prigodni stihovi – U nekim rukopisima, na kraju prepisanog djela, možemo naići na stihove. U tim stihovima prepisivač najčešće izražava svoje raspoloženje prema pisanju ili traži od čitaoca da moli za njega i da ga ne kori zbog propusta koji su nastali prilikom prepisivanja djela. To ne mora značiti da su prepisivači ujedno i autori tih stihova jer se neki stihovi pojavljuju kod više prepisivača. Ovdje ćemo u prijevodu donijeti nekoliko stihova:

O čitaocē, moli Alahovu milost

za pisca i traži oprost za vlasnika.

Za sebe traži dobro koje želiš,

a potom traži oprost za pisara (prepisivača).

(Rukopis OZJA br 667, L. 133a)

Pisah ovo za čitanje kao uspomenu,

čitaoci nama trebaju dovu činiti.

(Rukopis OZJA 1205, L. 130b)

Nek' je božja milost onoj duši

koja za pisara »fatihu« prouči.

(Rukopis OZJA br. 1202, L. 65b)

Neki stihovi upozoravaju na propuste koji su se mogli dogoditi prilikom prepisivanja. Stoga prepisivači najčešće zapisuju ove stihove kao odgovor:

Tko u noj nađe grešku ili nedostatak
neka ne kori pisara,
jer čovjek je stvoren od zaborava.

(Rukopis OZJA br. 182, L. 26)

Prepisivači su bili svjesni prolaznosti svijeta. Znali su da se njihov trud neće uvijek cijiniti. To su izražavali stihovima:

Napisah knjigu a ne znadoh
U kom ću danu umrijeti,
U kom ću gradu dušu ispustiti,
U kom će mi mjestu grob biti.

Pisah knjigu lijepim rukopisom,
velikim trudom dugo vremena.
Doći će vrijeme, umrijet ću slab,
moja će se knjiga prodavati u bescijenje.

(Rukopis OZJA br. 667, L. 133a)

O posuđivanju knjiga govore stihovi:

Ne usteži se pozajmiti knjigu,
jer je škrtost za čovjeka sramota.
Zar nisi čuo hadis iz knjiga ravija:
Allahova je nagrada za škrtost pakao!

(Rukopis OZJA br. 182, L. 26)

U istom se rukopisu nalazi i odgovor na ove stihove:

Dozvoli mi ti, što posuđuješ knjige,
Vraćanje knjige je sramota.
Moja ljubav na ovom svijetu je knjiga,
A jesi li vidio da se ljubav pozajmljuje.

Prepisivači su u rukopisima, inspirirani sadržajem djela, i sami pisali stihove. Nekada su i datum prijepisa izgovarali u stihu. Tako je Mustafa b. Muhamed Trkljazade, u rukopisu OZJA br. 1648, u stihovima na turskom jeziku donio datum prijepisa:

Eğer zabt istersen tevârîh
Bin iki yüz elli sekize târîh
şehr cumaziluhrâ oldu tamâm
yirmi beşinci gün fi vakt-i duha.

Prijevod:

Ako hoćeš znati datum njen
hiljadu dvjesto pedeset osma je
u mjesecu džumadu drugom
dvadeset petog dana pred podne.

Sadržaji stihova mogu biti doista raznovrsni. Oni su uglavnom izraz osjećaja samog prepisivača. Međutim, ima nekih djela u kojima se skoro

redovito pojavljuju stihovi na kraju prijepisa, kao na primjer u prijepisima i komentarima »Gulistana« od Sadija (naprijed navedeni stihovi: »O čitaoče, moli Allahovu milost. . .«).

U stihovima iza teksta djela nekad nailazimo na takve stihove iz kojih saznajemo kako se gledalo na prepisivanje i određene pozive. Mi ćemo ovdje donijeti nekoliko stihova koji o tome govore:

Pisanje je siromahu imetak,
 bogatašu je ljepota,
 a velikanu savršenstvo.
 Kađ što čuješ, zapiši makar i na zidu.
 Sve što se zapamti, pobjegne.
 Sve što se zapiše, čita se.

(Rukopis OZJA br. 970, L. 21b)

Natpisi prepisivača – Premda se kolofon smatra završnim dijelom teksta prepisanog djela, mi smo ga u ovom radu, prvenstveno zbog njegovog sadržaja i zbog izmjena teksta koje su prepisivači vršili na kraju teksta, uvrstili u bilješke iza teksta djela.

Većina je autora u svojim djelima u kolofonu upisivala podatke o djelu, mjestu i datumu nastanka. Oni su to smatrali integralnim dijelom svoga djela. Primjer za to imamo u prijepisima Kafijevih djela »Samt al-wuṣūl ilâ 'ilm al-uṣūl« i »Šarḥ Samt al-wuṣūl ilâ 'ilm al-uṣūl«, prvo osnovni tekst, a drugo komentar. Kâfi je smatrao čak i datum u tekstu osnovnog djela integralnim, pa ga je u komentaru i razjasnio. Evo kako je komentirao kraj svoga djela »Samt al-wuṣūl«: »Njegov sastav je dovršen na kraju posljednje trećine ili na kraju rebiulevela, prve četvrtine, a to je prvo tromjesečje mjesечеve godine; to su muhareme, safer i rebiulevel, desete desetine, tj. posljednje godine od hiljadu godina po hidžri Poslanika; neka je na njega spas, a njegov komentar krajem posljednjeg mjeseca 1004. godine.«

U rukopisu spomenutog Kafijevog djela (OZJA br. 174) na kraju prepisivač nije donio ni završni dio Kafijevog teksta s osnovnim tekstom, niti je upisao datum prijepisa, niti se potpisao. To ukazuje na to, da svi prepisivači nisu autorove kolofone smatrali integralnim dijelom teksta, pa ih nisu ni prepisivali.

Većina je prepisivača na kraju svojih prijepisa ispisivala bilješke u kojima se može naići na niz zanimljivih podataka. Mi ćemo se ovdje osvrnuti na sadržaje tih bilješki i istaći najčešće tipove podataka: ime prepisivača, mjesto prijepisa, datum prijepisa i ime autora i naslov djela.

Ime prepisivača – Većina prepisivača nije stavljala svoje ime, niti je unosila podatke o prijepisu, datumu i mjestu prepisivanja. Međutim, u onim rukopisima u kojima stoje ti podaci, ime prepisivača je raznoliko upisivano. U nekim bilješkama možemo naići samo na ime prepisivača, a u nekima uz ime prepisivača ime njegovog oca, djeda, pradjeda, kao i na njihove titule i zanimanja. O tipovima imena prepisivača, mahlasima (umjetničkim imenima), kunjama (imenima po srodniku), lekabima (nadimcima i prezimenima) i

nisbama (pridjevcima mjesta ili etnikumu) moglo bi se dosta reći, a na temelju morfologije tih riječi mogao bi se dati vrstan doprinos onomastičkim i toponomastičkim istraživanjima. U jednom potpunijem potpisu prepisivač može unijeti niz podataka o sebi. Zato se može dovesti u vezu s nizom značajnijih imena iz kojih se opet mogu spoznati rodbinski odnosi pojedinaca i porijeklo ličnosti. Kao ilustracija za to može poslužiti ime u potpisu prepisivača rukopisa OZJA br. 275, koje glasi: »Muḥammad Bahâuddîn 'Izzî b. Šayḥ 'Abdullaṭîf b. Šayḥ 'Abdurrahmân SIRRÎ al-Bosnawî b. Muḥammad qâdî b. Šayḥ Faḍlullah muftî«. U ovom se potpisu susrećemo s imenom unuka čuvenog bosanskog pjesnika i derviša Sirrija Sikirića. Istovremeno saznajemo da je prepisivačev pradjed bio kadija, a pra-pradjed muftija. U ovom nizu imena spomenuti su kadija Muhamed i njegov otac šejh Fadlulah muftija. Taj kadija Muhamed se javlja kao prepisivač (OZJA br. 2069). U njegovom potpisu piše da se zvao Balta i da je sin Fadlulaha, koji je bio muftija u Amasiji. Prema tome, iz ovoga niza imena se vidi da su bosanski Sikirići porijeklom iz Amasije, a slavensku varijantu prezimena su dobili prijevodom turskog Balta u Sikirić.

Mjesto prijepisa – U potpunijem potpisu prepisivači su uz svoje ime upisivali i mjesto, a rjeđe i ustanovu u kojoj su djelovali. Ispitivanjem i upoređivanjem pridjevka mjesta, tj. nisbi s imenima mjesta prepisivanja, otvaraju se istraživačima mogućnosti da ustanove koliko su domaći prepisivači, i da li su uopće, stavljali nisbu svoga mjesta ukoliko su u njemu djelovali.

Veoma je mali broj prepisivača u svojim bilješkama naznačio institucije za koje su bili vezani. Od institucija se najčešće spominju medrese a potom tvrđave, džamije i tekije.

Datumi prijepisa – Prepisivači su u svojim bilješkama upisivali datume dovršetka prijepisa djela, a veoma rijetko datum kada su počeli prepisivati. Izražavanje datuma je neujednačeno. Gledano prema većini rukopisa, prepisivači su stavljali:

- samo godinu prijepisa (npr. OZJA br. 1223, L. 61, prepisan 1213/1798.);
- godinu i mjesec prijepisa (npr. OZJA br. 1240, L. 35a, prepisan u šabanu 1141/III 1729);
- godinu i dekadu mjeseca (npr. OZJA br. 341, L. 203b, prepisan sredinom Ra. 1116/13–23. VIII 1704.);
- dan, mjesec i godinu prijepisa (npr. OZJA br. 1265, prepisan 25. Ra. 1167/20. III 1754.);
- dan u sedmici, mjesec i godinu prijepisa (u petak između podne i ikindije 9. zilhidže 1131/23. 10. 1719. – OZJA br. 1565, L. 27b).

Prepisivači su upisivali datume riječima, a ponekad i slovima i brojevima. Neki su za mjesece koristili kratice. Bile su ustaljene slijedeće kratice mjeseci (na njih smo naišli u rukopisu OZJA br. 1420, L. 82b)

M — muharem
S — safer

B — redžep
Š — šaban

Ra — rebiulevel	N — ramazan
R — rebiulahar	L — ševal
Dža — džumadelula	Za — zulkade
DŽ — džumadeluhra	Z — zulhidže

Datumi su najčešće pisani arapskim jezikom. Osim ovih datiranja, u kojima bi bilo zanimljivo pogledati nazive dana, jer se u njima susreću nazivi na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, neki su prepisivači davali datum prijepisa u stihu, kao spomenuti Mustafa Trkljazade (OZJA br. 1648).

Neki su autori svoja djela završavali na taj način što su datum dovršetka davali u razlomcima. Čini se da su, pod utjecajem Ibn Kemal-paše, počeli ovaj manir podražavati i neki autori i prepisivači. Hasan Kafi u kolofonu svoga djela »Hadīqa aš-šalâ...« napisao je datum nastanka djela u razlomku. Tako je učinio i u djelu »Samt al-wuṣūl ilâ 'ilm al-uṣūl«. U razlomku je dao završetak svog djela Hasan b. Osman b. Mezd b. Abdulvehab, muftija u Đakovu, koji je komentator Kafijevo djela »Šarḥ Tamḥis at-Talhîṣ«.

I prepisivači su upisivali datume prijepisa pojedinih djela u razlomku. Tako je Ali b. Mustafa Bosanac, na kraju jedne risale (rukopis GHB br. 720), zapisao da je djelo prepisao u četvrtak, a to je prva desetina prve trećine prve šestine prve polovine druge desetine druge petine druge polovine prve stotine nakon desete stotine. To odgovara 1. muharemu 1062/14. 12. 1651. godine.

Način rješenja jednog od natpisa u razlomku Mostarac Husamudin dao je u jednoj kraćoj raspravi (OZJA br. 1596, L. 92b).

Pored ovih načina datiranja, zanimljiva je pojava u orijentalnoj literaturi da se pomoću brojčane vrijednosti slova riječi ili rečenice da godina prijepisa. U prijepisima Sudijevih komentara »Šerḥ-i Dîvân-i Hâfîz«, prepisivač je za godinu prijepisa stavio riječ NĠM, koja preračunato iznosi 1090. H/1679. (ovaj se rukopis nalazi u Biblioteci kairskog univerziteta, u odjelu turske književnosti pod brojem 103). Sličan datum napisao je i prepisivač Mustafa b. Muhamed u Sudijevom komentaru arapske gramatike Al-Kâfija. Rukopis je prepisan u godini NĠD čija brojčana vrijednost iznosi 1054. H/1644. (ovo djelo se nalazi u Dar-al-kutub, u odjelu za tursku gramatiku /naḥw turki/ pod brojem 1, fonda biblioteke Mustafa-paše). Ibrahim, sin blagajskog muftije Alije, je iza drugog djela u gramatičkom zborniku napisao da je djelo prepisao u godini SQG (1160. H/1747.); (rukopis u PHF br. 5/2, L. 43). Na sličan je način, u zborniku djela o nasljednom pravu, napisao datum prijepisa Said Abdurahim. On navodi da je djelo prepisao u godini 'SQG (1191. H/1777.); (OZJA br. 1493/1).

Imena autora i naslovi djela – Kako smo već istakli, prepisivači su u nekim rukopisima ispred teksta upisivali naslov djela i ime autora djela. I u bilješkama na kraju rukopisa neki su prepisivači davali ime autora i naslov djela. Tako je prepisivač djela u rukopisu OZJA br. 1406, L. 128b rekao, iza prepisanog djela, da se djelo zove »Šarḥ Qawa'id al-i'râb«. Prepisivač rukopisa OZJA br. 1265 je naglasio da se djelo zove »Mağma' al-farâ'id«. Kragujevčanin Mesud b. Ahmed je u rukopisu OZJA br. 2031, L. 202b istakao ime autora i naslov djela (»Tafsir al-Baydawî«).

Bilješke prepisivača na kraju rukopisa često donose niz podataka o samom prepisivaču. Mi ćemo, ilustracije radi, navesti u prijevodu s arapskog nekoliko takvih bilješki:

»Napisao ga je siromah, koji je rođen one godine kada je došao na prijesto sultan Ibrahim, a to je 1049. (1640.) godine. Počeo je studirati 1068. godine (1657.). Živio je u Bolu-u dvije godine, u Ankari šest, a zatim u Istanbulu šest godina, potom je došao u Bosnu 1082. godine (1671.). Prijepis knjige ja načinio 1083. (1672.) u Bosni, u kasabi Tešanji. Njegovo je ime Ahmed b. Ali Boluvi (iz grada Bolu u Anadoliji). Oženio se u Saferu 1084. (1673.).« – Rukopis OZJA br. 20, L. 161b.

Drugi primjer nalazimo u rukopisu OZJA br. 1944, L. 236a:

»Počeo je s uređivanjem ove knjige Omer b. Muharem b. Rizvan, Allah im veliki oprostio (njemu i njegovom ocu), u gradu Beogradu, Allah ga učinio lakim za muslimane i nastanio ih u njemu. Pisao je (rukopis) do riječi »dvadeseti hadis«. Zatim su nas nevjernici (Austrijanci) prognali, Allah ih pobio u njemu (Beogradu), a zatim smo stigli u grad Vidin, Allah ga očuvao od njihova zla i drugih nesreća. Dovršio je ostatak knjige u spomenutom gradu, u medresi zvanj Londža, u mjesecu dž. 1204/16. 02. do 16. 03. 1790. godine.«

Treći primjer:

»Uredio sam ga (kitab) slomljenim perom i velikim trudom u starosti i velikoj brizi i tuzi za izgubljenim članovima obitelji i drage djece, kada bijah stran u svojoj domovini i sam u stanu i obitavalištu. Ja sam siromah Abdulah b. Ahmed poznat kao Kantamirizade. Završeno je uređivanje i prepisivanje početkom rebiulevalā 1181/1767. godine. (Rukopis u GHB br. 549).

O bilješkama ispred, uz i iza prepisanog djela u orijentalnim rukopisima moglo bi se mnogo više reći. Međutim, mi smo u ovom kratkom osvrtu nastojali ukazati na glavne tipove bilješki, ilustrirajući ih većim dijelom primjerima iz rukopisa OZJA. Cilj nam je bio ukazati na sadržajnost i raznovrstnost bilješki, iz čega se može zaključiti da one u znatnoj mjeri mogu pomoći istraživaču za upoznavanje ne samo djela i autora, već i prepisivača i vlasnika rukopisa.

BILJEŠKE U ORIJENTALNIM RUKOPISIMA

R e z i m e

Osnovni cilj ovoga istraživanja je ukazivanje na potrebu poznavanja i isticanja važnosti evidentiranja bilješki u orijentalnim rukopisima, u kojima se nalazi jedno ili više djela. U tom su smislu razmatrane prepisivačeve bilješke obzirom na njihovo mjesto u odnosu na djelo, zapravo na bilješke upisane ispred, uz i iza teksta djela.

Bilješke ispred teksta djela su nastale u slučajevima kada je prepisivač prepisivao za svoje potrebe. U tom smislu je s bilješkama imao namjeru ukazati najčešće na: sadržaj djela, naslov i ime autora djela te na citate iz drugih, tematski srodnih djela.

Sadržaj djela je mogao biti upisivan na više načina. Ističu se tri, i to: sadržaj s oznakom lista na kojem počinje neka tekstualna cjelina – poglavlje, sadržaj bez oznake lista za tekstualnu cjelinu ili poglavlje i sadržaj s drugom vrstom oznake. Treći se način, uglavnom, odnosi na prijepise biografskih djela, u kojima su brojevima označavane biografije u nizu. Takav je slučaj s djelom »Futūḥ el-mušâhidîn li tervîḥ kulûb el-muġâhidîn« od Lami'ija, gdje je prepisivač upisao redni broj biografije brojčanom vrijednošću slova, a ne broj stranice ili lista na kojem se nalazi tekst biografije određene osobe.

Pisanje naslova djela, odnosno imena autora djela u vidu bilješki ispred teksta djela nije bio uobičajen. Tome je najveći uzrok, po našem mišljenju, što su u većini prozних sastava navedeni u uvodnom dijelu teksta djela i to, ime autora iza fraze »ammâ (wa,fa) ba'd«, a naslov iza fraze »wa (fa) sammaytuh« ili »wa (fa) summiya/t«. U prijepisima nekih djela u obliku bilješki prepisivači su ili vlasnici rukopisa upisivali naslov i ime autora djela. Ta činjenica donekle ukazuje na informiranost pisca bilješke o datom djelu i njegovom autoru.

Ukoliko su prepisivači prepisivali za svoje potrebe, znači da su ujedno i bili prvi vlasnici rukopisa. Oni su to izražavali frazom »sâhibuh wa kâtibuh« (vlasnik i prepisivač).

Kao bilješke ispred teksta djela neki su prepisivači upisivali skraćene varijante naslova ili naslova djela po imenima autora, kao i stručne kratice. Tako su, na primjer, uz neke prijepise djela »aṭ-Ṭarîqa al-Muḥammadiyya« upisivani popisi kratica djela iz hadisa, ili uz djelo »al-Fawâ'id aḍ-Ḍiyâ'iyya« popisi kratica djela iz područja gramatike arapskog jezika. Popis stručnih kratica, na koje je ukazao i orijentalista Salih H. Alić, nalazi se u nekim prijepisima navedenog djela »Al-Fawâ'id aḍ-Ḍiyâ'iyya«.

Pored iznesenih tipova bilješki ispred teksta djela, istraživač može naići na citate iz drugih, srodnih djela, mudre izreke, hadise, stihove, poslovice, razne zapise koji su služili kao amuleti (hamajlije) za zaštitu knjiga ili olakšanje učenja, razumijevanja teksta djela i sl.

Bilješke uz tekst djela su bile u funkciji napomena i objašnjenja teksta. Dakle, imale su istu ulogu kao što danas u literaturi imaju napomene, tj. fusnote. Imajući to u vidu, bilješke uz tekst djela su mogle poteći od samog autora djela, ali i od prepisivača i čitaoca. Dio tih bilješki je nastao u samom procesu nastanka teksta rukopisa. Većina bilješki uz tekst djela imaju oznake (znakove) koje ih s tekstom povezuju. Znaci mogu imati za cilj da ukažu na temu u tekstu djela, da povežu tekst bilješke s tekstom djela, uz to mogu biti znaci za ispravak, varijantu ili značenje riječi u tekstu djela, te znaci za autora bilješke ili za djelo iz kojeg je bilješka preuzeta.

U prvoj kategoriji znakova u ovome radu razmatrane su riječi »matlab« i »mebhas«, a u drugoj su navedena slova koja najčešće povezuju tekst bilješke s tekstom djela, a pored njih su tu funkciju mogli imati brojevi, kombinacije slova i brojeva te znaci za umetanje, točkice i crtice. Kao znaci za ispravak, varijantu riječi i značenje teksta razmatrane su riječi: »şah«, »ba-yân«, »ay«, »nuşa«. Posebno je ukazano na značenje riječi »nuşa«, jer su ovu riječ upisivali prepisivači koji su dotično djelo prepisivali s više primjeraka ili su tekst naknadno kolacionirali. Usporedbom teksta djela s tekstom bilješki uz riječ »nuşa« mogu se uočiti vrste grafičkih, leksičkih, ortografskih i semantičkih razlika u više prijepisa jednog djela. Uz to, ukoliko se na marginama uz djelo pojavi riječ »nuşa« u funkciji ukazivanja na drugi prijepis djela, to daje garanciju da tekst tog djela nije autograf.

Pored spomenutih znakova postoje još znaci za autora bilješke. Ukoliko je prepisivač ujedno i autor bilješke, onda iza nje obično piše fraza »li muħarririh« ili samo »muħarriruh«, a može se pojaviti i fraza »li nâmiqih« ili samo »nâmiqih«. Također na kraju bilješki može se pojaviti kraća verzija naslova djela iz kojih je bilješka uzeta.

Bilješke iza teksta djela su uglavnom pisali prepisivači. Te se bilješke odnose na izvode iz drugih djela, mudre izreke, poslovice, hadise, zatim bilješke u obliku prigodnih stihova sadržajno vezanih za čin prepisivanja. Ovo ne znači da su prepisivači ujedno i autori dotičnih stihova. Najvažnije među ovim bilješkama su one, koje se odnose na ime prepisivača, mjesto i datum prijepisa, naslov i ime autora djela. U ovom je radu posebno istaknuto da se analizom imena prepisivača, u koja treba uključiti i njihove titule, mahlaste, lekabe i nisbe, mogu dati prilozi onomastičkim i toponomastičkim istraživanjima. Sistematiziranjem ovih bilješki se mogu spoznati mjesta i institucije u kojima su se odvijale prepisivačke aktivnosti.

Prepisivači, ukoliko su upisivali datume prijepisa, mogli su ih upisivati na više načina, bilo da su navodili samo godinu, godinu i mjesec, ili godinu i dekadu mjeseca, ili dan u mjesecu, ili dio dana u sedmici mjeseca i godine, bilo da su izražavali datum u razlomku ili da su godinu pisali brojčanom vrijednošću slova.

Iako veoma rijetko, neki su prepisivači u završnim bilješkama upisivali interesantne podatke vezane za osobnu biografiju. U tom smislu su u ovome radu donesene, u prijevodu, bilješke trojice autora, i to: Ahmeda b. Alija, Omera b. Muharema i Ahmeda Kantamirija.

Ovaj se rad temelji, uglavnom, na prijepisima djela bosanskohercegovačkih prepisivača.

U ukupnom razmatranju ovih bilješki, istraživačima, naročito sastavljačima kataloga, nameću se kao neophodnosti da tipove ovih bilješki, pri deskripciji rukopisa, uzimaju u obzir, i time potpunije predstave rukopis, zapravo prepisano djelo i njegovog prepisivača.

NOTES IN ORIENTAL MANUSCRIPTS

S u m m a r y

The basic objective of this study is to emphasize the necessity of knowing and recognising the importance of recording notes in oriental manuscripts, in which one or more works are contained. In the sense, the notes of scribes are discussed in relation to the given work, namely, the notes made before, along with, and at the end of the text copied.

Notes preceding texts occurred when the copier copied for his own needs. Usually his intention was to comment on: the contents of the work, the title, the name of the author, as well as on quotations from other, similar works.

The contents of the work could be written in several ways. Three ways stand out: contents with a page-mark on which a text - a chapter - begins, contents without a page-mark for text or chapter, and contents with another kind of page-mark. The third way mostly holds good for copies of biographies, in which the biographies are marked with numbers in series. Such is the case with the work »Futuh el-mushahidin li tervih kulub el-mujahidin« by Lami where the scribe copied the ordinal number of the biography by the numerical value of the letters, and not the page-number or the leaf number on which the text of the biography of a certain person was written.

The writing of the title of the work, or the name of the author in the form of notes preceding the text, was not the practice. In the opinion of the present author the reason was that in most prose works the introductory part contained the following: the name of the author following the phrase »amma (wa, fa) ba'd«, and the title following the phrase »wa(fa)sammaytuh« or »wa(fa)summiya«. In the copies of some works, the scribes or the owner of the manuscript wrote the title and the name of the author in the form of notes, which indicates that the writer of the note had some knowledge concerning the work and its author.

If the scribes copied the works for their own needs, this meant that they were also the first owners of the manuscript. This was expressed in the following phrase: »sahibuh wa katibuh« (owner and copier).

In the form of notes preceding the text of the work, some scribes inserted abbreviated forms of the title or titles of works by the names of their authors. They also wrote scholarly abbreviations. Thus, for example, in some copies of the work »at Tariqa al-Muhammadiyya« lists of abbreviations of works from the Hadith, or along with work »al-Fawa'id« the names of books of Arabic grammar, were included. The list of scholarly abbreviations,

which have been pointed out by the oriental scholar Salih H. Alić, are found in some copies of the above mentioned work »Al-Fawa'id ad – Diya'iyya«.

Besides the already mentioned types of notes preceding the text of the work, the researcher may come across quotations from other, similar works, wise saws, Hadith, verses, proverbs, various texts that served as amulets for the protection of books or for making study easier, or for better understanding of the text, etc.

The notes that accompanied the text of the work functioned as footnotes and explanations of the text. Therefore, they had the same function as footnotes in modern literature. Bearing this in mind, the notes could be written by the author of the work himself, but also by the copier or a reader. Part of them was written in the process of the writing of the manuscript. Most of the notes had marks that connected them with the text itself. The marks had the function of pointing out the theme of the text, of connecting the text of the note with the text of the manuscript. They could also be the correction-marks, a variant of the meaning of a word in the text of the manuscript, and finally, marks for the author of the note, or the work from which the note was taken.

In the first category of marks in the present paper, are the words »matlab« and »mebhas«, and in the second, the letters that most frequently connect the text of the note with that of the manuscript. Numbers, combinations of letters and figures, insertion marks, points, hyphens, could play the same role. The meaning of the word »nusha« was especially emphasized, since this word was included by scribes who copied the work in question in several copies, or collated the text later on. By comparison of the text of the work itself with the text of the notes that come with the word »nusha«, all kinds of graphic, lexical, orthographic, and semantic differences in more than one copy of a certain work can be seen. Further, if the word »nusha« appears in the margin of a certain work, and functions as an indicator that there exists another copy of the work, then it is a guarantee, that the text in question is not the autograph.

Besides the above-mentioned marks, there are also those characteristic of the author of the notes. In cases in which the scribe is also the author of a note, the note is usually followed by the phrase »li muharririh« or »muharriruh«, and the phrase »li namiqih« or »namiquh« will also be found. Also, at the end of the note, a shorter version of the title of the work from which the note had been taken may appear.

The notes following the text were written mostly by the scribes. These notes refer to quotations from other works, wise saws, proverbs, *hadith*, and notes in the form of verses for special occasions, connected with the act of copying. This does not necessarily mean that the scribes were also the authors of these verses. The most important notes among these mentioned above are those which refer to the name of the scribe, the time and place of copying, and the title and name of the author. The present author has pointed out in particular that analysis of the names of the scribes including their titles, *nahlasas*, *lekabs*, and *nisbahs*, can considerably contribute to onomastic

and toponomastic research. By systematizing these notes, the locations and the institutions where the copying was done can be discovered.

The scribes, if they also included the dates of the copies, could write them in several ways, whether they noted just the year, or the year and the month, or the year and the part of the month in which the copying took place, or the day of the month, or the part of the day in the week of the month and the year, and whether the date was expressed in a fractional form, or whether the year was written with the help of the numerical value of the letters. Although very rarely, some of the scribes in their final notes included some interesting data concerning their personal biography. In that sense, the present paper includes in translation the biographies of three authors: Ahmed b. Ali, Omar b. Muharrem, and Ahmed Kantamiri.

The present paper is based mainly on copies of the works of the Bosnian scribes.

In the overall discussion of these notes, it is important that researchers, and especially writers of catalogues, take into consideration the types of the notes when describing manuscripts, so that they present a given manuscript more fully, i. e. the copied work, and the scribe who copied it.